

**КУЯВІЯ, СЛАВІЯ І АРТАНІЯ
ЗА ІСТОРИЧНИМИ
ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ**

Я. С. БОРОВСЬКИЙ

Арабські і перські географи IX—X ст. (ал-Балхі, ал-Істахрі, Ібн Хаукаль та ін.) на території Східної Європи в IX ст. вказують три групи русів: Куявію, Славію і Артанію та їх головні міста: Куябу (Куяву), Славу і Арту (Арсу)¹.

Найповніший і найраніший варіант повідомлення про русів знаходимо у творі ал-Істахрі «Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік» («Книга шляхів і країн», 930—933 рр.), головним джерелом для якого стала втрачена ще у середньовіччі книга відомого географа IX ст. ал-Балхі «Сувар-ал-акалім» («Карта кліматів», 920—921 рр.). У ал-Істахрі читаємо: «Руси. Їх три групи. Одна група їх найближча до Булгара, і цар їх сидить у місті, яке зветься Куяба, і воно (місто) більше Булгара. Найбільш віддалена від них група, яка називається ас-Славійя, і (третя) група їх, яка зветься ал-Артаніа (Ортаніє), а цар їх сидить в Арті (Орта)². І люди для торгівлі доходять до Куяби...»³.

Розглядаючи наведене свідчення ал-Істахрі та інших авторів про русів, про їх групи, дослідники певні, що в них йдеться передусім про великі територіальні об'єднання, про три окремі руські князівства, що передували єдиній давньоруській державі⁴. Майже ні в кого немає сумнівів, що перша група русів — це Київська земля (Поляно-Руське князівство IX ст. Аскольда і Діра)⁵, а Куяба⁶ — це стародавній Київ⁷. «В ідентичності Куяби і Києва, — пише з цього приводу А. П. Новосельцев, — нас переконує ряд місць джерел» (з ал-Істахрі, Ібн Хаукаля, ал-Ідрісі та ін.)⁸.

Сучасні дослідники звукове відтворення назви основного центру стародавньої Русі у арабських письменників вважають теж порівняно задовільним⁹.

Назва Києва перекручена якоюсь мірою не тільки в арабів і персів, а й у грецьких давніх авторів і західних середньовічних письменників. Отже, для Києва відомо назви: Кіоава — в Костянтина Багрянородного¹⁰, Кіама — в Іоанна Кіннама¹¹, Cuieva (Kitawa) — у Тітмара Мерзебурзького¹², Chive — в Адама Бременського¹³, Кууево — у Мартіна Галла¹⁴ тощо.

На думку А. Новосельцева, «арабська вимова у даному випадку ближча до руської, а в деяких випадках майже однотипна з нею»¹⁵. Так, за одним із східних рукописів XII ст. для Києва збереглась і більш точна назва — Кійава¹⁶.

Що ж до другої групи русів — Славії¹⁷ та її центру м. Слава¹⁸, то більшість дослідників ототожнюють її з областю ільменських словен, а Славу вважають за давнє місто на території сучасного Новгороду¹⁹. За Б. О. Рибаківим, під містом Слава слід розуміти давній Переяслав²⁰.

Набагато складнішим є питання про третю групу русів — Артанію (Арсанію) та її головне місто Арту (Арсу)²¹. На думку сучасних вчених, Артанія і сьогодні «не піддається точному визначенню, і є побоювання, що питання про неї так і не буде ніколи вирішене»²². Використовуючи одні й ті самі арабські та перські джерела, кожен дослідник вбачав у Артї (Арсї) те чи інше місто давньої Русі: Рязань, Арзамас, Перм, Тмутаракань, Чернігів, Білоозеро, Ростов тощо²³.

Навряд чи хто з дослідників трьох груп русів знає, що цією проблемою ще в 30-ті роки займався відомий історик і сходознавець А. Ю. Кримський²⁴, який в своїй неопублікованій праці про Куявію, Славію і Артанію, зробив важливе наукове відкриття²⁵, що закономірно випливало з багаторічного вивчення й збирання матеріалів про взаємодносини Східного світу із слов'янами і русами напередодні і в часи Київської Русі²⁶. Вже його стаття «Деякі русько-слов'янські слова та ймення в арабських істориків і географів IX—X вв.», надрукована 1924 р.²⁷, започаткувала в нашій країні, на думку І. Ю. Крачковського, збирання матеріалів для корпусу мусульманських повідомлень про Русь і слов'ян²⁸. Опублікована стаття А. Ю. Кримського є лише частиною рукопису, в якому чільне місце належить інтерпретації повідомлення арабо-перських джерел IX—X ст. про три групи русів²⁹.

А. Ю. Кримський пише про арабомовних географів (персів) IX—X ст., у творах яких вперше згадується Куявія, Славія і Артанія, а саме про ал-Балхі, ал-Істахрі та Ібн Хаукаля, і зазначає, що книгу ал-Балхі «Сувар ал-акалім» («Карта кліматів») (близько 920—921 рр.) переробив і доповнив ал-Істахрі (930—933 рр.), а його чимало доповнив вже ІбнХаукаль (977 р.)³⁰.

«Те, що Вельхій * (ал-Балхі.— #. Б.) написав про русів,— зазначає А. Кримський,— ми не можемо навести в його первісному тексті (та й чи зацілів він?); а у двох Вельхієвих переробників, що їх надрукував у своїй лейденській географічній серії де Гус, відповідні місця читаються так:

«Зовнішній (-волзький) Булгар,— він місто невелике і пригородів у нього небагато, а славиться він через те, що являється складським

* При цитуванні текстів А. Ю. Кримського і особливо його перекладів із східних мов залишаємо прийняту вченим транскрипцію в передачі східних імен і назв без зміни.

портом для сусідніх країн. З булгарами сусідують Рус (-Руси, Русь), народ, що розмістився між булгарами та склабіями (-слов'янами). Просторонь між хазарами та Візантією зайняло одне тюркське плем'я, що звать його Б (а) дж (а) нак — (-печъньгы); теперішнє (-надчорноморське) розміщення недавнє, вони сюди пересунулися з своєї (-азіатської) батьківщини... У болгарів мова — така, як у хазарів, а у буртасів (-мордві) мова інша, ніж у хазарів; так само у русів — мова інша, ніж у хазарів та буртасів.

Рус — три коліна: з них одно — ближче до Булгара, а володар сидить у місті на ім'я Куйабе (-Кыевъ), більшому, ніж Булгар. Друге їхнє коліно, що сидить вище, зветься Славіе, володар живе в... (місті Слава)³¹. Ще є одне коліно, що його звать Ортаніе, а їх володар сидить в Орта, Для торгу люди прибувають в Куйабе. Що ж до Орта, то не доводиться чути, щоб туди заїхав хтось чужий, бо вони вб'ють кожного чужака, який ступив би ногою на їх землю. Самі ж вони спускаються водою (до Куйабе) і там торгують, але не повідомляють нічого про свої справи й свої товари і не дозволяють нікому поїхати разом з ними до їхнього краю. Привозять з Орта чорних соболів та свинець»³².

З лінгвістичного та історичного коментаря А. Ю. Кримського до наведеного уривка ми довідуємося, по-перше, що «три коліна» або «три племені» — це дуже неточний переклад, бо в арабському тексті ужито «сынф» — слово, що означає «відділ», «група», «клас»³³, тобто те, про що пишуть сходознавці сьогодні³⁴, через кілька десятиліть після дослідження вченого.

По-друге, місто, згадуване в арабо-персів під назвою Куяба (Куйабе), — це Київ, центр племінного союзу полян, пізніше — столиця Київської Русі³⁵.

Уважне палеографічне дослідження іншого рукопису — перської географії «Границі світу» — «Худуд ал-Алам» — дає змогу А. Ю. Кримському і назву «Куйафе» читати як «Кыевъ»³⁶ на противагу читанню О. І. Туманського — «Куйане»³⁷. Сучасні дослідники східних джерел (А. П. Новосельцев та ін.) теж вбачають в даному місці «Худуд ал-Алам» — Київ («Куйа.а» — місто русів)³⁸.

А. Ю. Кримський по-нозому розглядає питання про розміщення і центр другої групи русів. Він вважав столицю Славії місто Чернігів³⁹.

По-новому вирішує А. Ю. Кримський і питання щодо третьої групи русів та їх головне місто⁴⁰. Загалом Арта, переконує нас учений, — це Новгород-Сіверський («місто С-в-з-к»), в далекому минулому важливий центр (Артанії) Сіверської землі⁴¹.

До таких висновків А. Ю. Кримський дійшов на основі аналізу перського рукопису бельхської космогеографії «Еджаиб ет тебеоат» («Найзамітніші звістки класифікованих збірок», близько 1702 р.), який він придбав у 1920 р. в Бухарі і довгий час (аж до 1941 р.) зберігав

у власній бібліотеці⁴². Дальша доля «Еджаиб» невідома. Серед перських і арабських рукописів А. Ю. Кримського, що зберігаються в ЦНБ АН УРСР, його немає, натомість є копія опису на 43 аркушах машинопису, зроблена особисто А. Ю. Кримським в 1937 р. Вона відтворює основні положення «Еджаиб» та його історію⁴³.

У зв'язку з тим, що «Еджаиб» дає змогу внести певну ясність в плутанину, що утворилася навколо назв Славія і Артанія, і стверджує, що Куяба — це дійсно Київ, варто хоч коротко спинитись на даних вказаного опису.

З передмови «Еджаиб» стає відомо, що його склав у Бельхові (тепер афганському місті) в 1702 р. Мохаммед Тагір ібн Абіль Касим⁴⁴.

«Еджаиб» (174 арк.) поділяється на сім розділів, або «тебеде». Спочатку йде присвята бельхському володареві, потім оповідь про створення світу (перший розділ), про біблейських пророків, пророка Мухаммеда і правовірних халіфів (другий розділ). Найбільший за обсягом третій розділ, де після короткого викладу загальновідомих уявлень про поділ світу на сім поясів, або кліматів, більш як на 100 аркушах подається власне географія. Четвертий — восьмий розділи присвячені переважно різним повір'ям і знаменням⁴⁵.

Безумовно, найбільше значення має третій розділ «Еджаиб ет тебеоат» — власне географія, яку автор починає не з першого клімату, як було узвичаєно, а з четвертого, тобто із своєї рідної країни — Хорасану, а саме з міста Бельха⁴⁶.

Використовуючи для «Еджаиб» старі джерела (історичні та географічні), Ібн Тагір не вважав за обов'язкове підновляти їх новішими даними, ближчими до його доби. Для нього начебто і не існувало Османської імперії взагалі: ні в описах Візантії, ні в спеціальному описі Константинополя не видно османського завоювання, хоча історичні події доведені ним до 1475 р.⁴⁷

А от щодо Русі, то бельхський географ живе відомостями часів Ібн Фадлана (перша чверть X ст.) і його молодшого сучасника. «Географічна номенклатура, — пояснює А. Ю. Кримський, — подана в більш зрозумілій формі, ніж у халіфатських географів X в.: нашому автору відомі три міста в «країні русів» із зрозумілими іменами: «Кияне», «Чернік» та з трохи відсіченим іменем «(Нов) Хород Серзк»⁴⁸.

Якщо нагадати, що в «Еджаиб» згадується ще й Хазарія⁴⁹, яка перестала існувати в 965 р., після нищівного удару Святослава⁵⁰, та деякі інші країни (наприклад, Болгарія Волзька⁵¹ і Хорезм⁵², знищені 1223—1235 рр., під час монголо-татарського нашествия)⁵³, то стане ясно, що компілятор нічого не додавав від себе, а просто, як він це добре умів, «робив точну виписку із старовинного джерела»⁵⁴.

Ці та інші спостереження привели А. Ю. Кримського до висновку, що Ібн Тагір використовував в своїй праці «часто не з перших рук багато всяких авторів X—XIV вв., в тім числі й таких, що ми їх тепер у руках не маємо». За відвертим зізнанням самого компілятора, «Ед-

жаиб» мав стати «заміною декількох поважних (мотебере) книг»⁵⁵. Це і «Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік», що, на думку А. Ю. Кримського, являє собою перський переклад халіфатського географа ал-Істахрі X ст., здійснений близько 1319 р.; праці ал-Казвіні 1340 р. Мірхонда кінця XV ст., «Історія Бухари» Абу Абдаллаха, твори Ібн Фадлана (921 р.), Ібн Якуба (965 р.), ал-Балхі (X ст.) тощо⁵⁶.

Крім того, А. Ю. Кримський вважав, що «в цім бельховським елабораті бл. 1702 р. децю зачерпнуте з якогось невідомого нам автора другої половини IX в.»⁵⁷.

Отже, за дослідженням А. Ю. Кримського, неабияким джерелом для «Еджаиб ет тебеоат», крім відомих арабських і перських географів та істориків IX—X ст. і пізнішого часу, були і втрачені для нас книги ал-Балхі⁵⁸, твір якого «Карта кліматів» в первісному вигляді до нас не дійшов і відомий лише в переробках X ст. (ал-Істахрі та Ібн Хаукаля) і невідомого нам автора другої половини* IX ст.⁵⁹ А відповідно, і Русь у Тагіра — це велике державне об'єднання із трьох груп (племен) русів із трьома великими центрами, тобто Русь не пізніше IX ст.

Тепер на черзі питання про назви трьох основних центрів русів за «Еджаиб ет тебеоат» (а вірніше, за невідомим автором IX ст.). А. Ю. Кримський з приводу цього писав: «Географічні ймення на території трьох руських груп виступають в «Еджаиб» перед нами часом в інших варіаціях, ніж у Істахрія та Ібн-Хавкаля. Замість Арта ми читаємо: «Х-р-д С-р-з-к» (-Городь С-Ъверьскъ), а там, де у Істахрія та Ібн-Хавкаля не названо столицю Славії, ми знаходимо в бельясній компіляції «Ч-р-н-к» (Черніговь); тільки для Куйабе задержано близьку назву: Куйаве. Як відомо, Новгород-Сіверський стоїть на Десні, Чернігів теж на Десні, Київ — там, де Десна вливається в Дніпро. Отже, той старий автор, що з нього черпнув свою звістку бельхський космограф, уявляв собі Русь як Полянську Київщину на Дніпровському Правобережжі та як область Чернігово-Сіверського басейну Десни»⁶⁰.

Отже, за А. Ю. Кримським, араби і перси на території трьох руських груп знали три центри — Куябу (Київ), Славу (Чернігів) і Арту (Новгород-Сіверський). Висновки вченого підтверджуються і перською географією «Границі світу» — «Худуд ал-Алама» 983 р., в якій читаємо: «І ще є ріка русів (Рус; Десна з Дніпром?). Вона виходить із середини землі склабів і тече на схід, доки дійде до границь русів. Тоді вона тече коло міста Ортаб, Слаб, Куйафе, а це міста русів, та й перейшовши границі кипчаків (-половців), звертає на південь до печенігів (-Баджанак) і впадає в ріку-атель (-в лиман)»⁶¹.

Назва ріки русів, як вважав А. Ю. Кримський, — це Десна з Дніпром, бо перед цим автор географії оповідав про Іртиш та Волгу. Ортаб, Слабе і Куйафе розташовані в тому самому порядку, що й в ал-Балхі, ал-Істахрі, Ібн Хаукаля⁶², тобто вниз за течією ріки, як воно і є насправді: Новгород-Сіверський, Чернігів, Київ⁶³.

З наведеного уривка з «Худуд ал-Алам» виходить, що ріка русів, пройшовши повз названі міста, повертає на південь і впадає в «ріку-атель». «Слово «атель», — пише А. Ю. Кримський, — само по собі не може бути жодною географічною назвою, бо «атель» значить попросту «річка». А оця «ріка русів», що про неї оповідає географ 983 р., впадає, очевидно, в Атель-кузу, тобто в Дніпрово-Бузький лиман. Цю назву «Атель-кузу» подає і Костянтин Порфирородний X в. в трактаті «Про народи». Слово «атель-кузу» (тепер турецько-татарське «кузу», «козу», «гозу», чуваське—«козе»)⁶⁴ дослівно значить «око ріки», тобто в даному випадку «устя — лиман»⁶⁴.

Безперечно, висновок А. Ю. Кримського про ріку русів, як ріку «Десну—Дніпро», безпосередньо головну водну артерію території Київської і Чернігово-Сіверської земель (в майбутньому основних компонентів Київської Русі), має важливе значення для правильного розуміння арабських джерел про могутнє державне утворення східних слов'ян — Київську Русь.

Цікаво, що перелічені в Ібн Тагіра назви міст (Куйаве, Ч-р-н-к., Х-р-д С-р-з-к) як центри трьох груп русів графічно збігаються з головними містами русів перського географа XII ст. Ахмеда ат-Тусі (Наджіба Хамадані), який в енциклопедії «Дива творинь», в свою чергу, переповів твір Ібн Фадлана «Рісале» (922 р.). В розділі про слов'ян і русів Ахмед ат-Тусі пише: «Великі міста там (у русів.— #. Б.) Кіава (варіант: Кійава), Чернік (варіант: Черніг), Хуфа (варіант: Харка?) і Серук»⁶⁵.

Як бачимо, в другому перському джерелі (вже XII ст.) назви міст Кіава (-Київ), Чернік (-Чернігів); Серук (-Сіверск — Новгород-Сіверський) відносяться до X ст. (точніше, до часу написання Фадланового «Рісале» —922 р.).

Отже, Київ, Чернігів і «місто Севрск» (Северск)⁶⁶ згадуються арабо-перськими джерелами, як головні міста на Русі в другій половині IX ст. — на початку X ст. їх свідчення про названі міста на Русі в другій половині IX ст. до певної міри стверджує «Повість временних літ». Так, договір Олега з греками 907 р. головними містами Русі називає Київ, Чернігів і Переяслав⁶⁷. Ці міста згадуються й в договорі Ігоря 945 р.⁶⁸

Як бачимо, розходження спостерігаються лише щодо міста Переяслава (за літописом) і «города Севрска» (за арабо-персами). Така розбіжність можлива і закономірна. Адже відомості літопису стосуються вже об'єднаної давньоруської держави, а арабо-перські географи живуть ще уявленням про Русь як країну окремих самостійних князівств IXст.⁶⁹

Але в обох випадках поняття Русі, Руської землі — тотожні і охоплюють область Середнього Подніпров'я і Подесення, тобто в основному територію Київської, Переяславської і Чернігівської земель⁷⁰. На думку Б. О. Рибаківа, це — «область Полян — Русі від Києва до річок Росі і

Тясмину і прилегла область сіверян по Десні, Сейму і Сіверському Дінцю»⁷¹.

Отже, Русь — це загалом саме ті землі полян і сіверян, які названо у східних джерелах при повідомленні про три групи русів⁷². Розмежувати, уточнити території названих племінних об'єднань допомагають дослідження сучасних істориків і археологів.

Так, в Середньому Подніпров'ї, від Ірпеня до Росі і Тясмину, знаходилась Поляно-Руська земля (Куявія) з центром у Києві⁷³.

Князівство сіверян, за визначенням Б. О. Рибаківа, — це землі на захід від Чернігова і Переяслава: Новгород-Сіверський, Севськ, Сіверський Донець⁷⁴, або, як сказано в літопису, земля сіверян (Сіверія) знаходилась по річках Десні, Сейму і Сулі⁷⁵.

Щодо інших міст Русі—Чернігова й Переяслава — Б. О. Рибаків зауважує: «Чернігів і нижня Десна, Переяслав Руський і пониззя Сули ніколи не входили до складу Сіверської землі». І далі: «Цілком ймовірно, що в районі Чернігова жило якесь особливе плем'я, що влилось пізніше в полянський племінний союз»⁷⁶.

Отже, все сказане дає можливість визначити межі трьох племінних об'єднань (князівств) на Русі: Куявія — це Київська земля (Полянська Русь) з центром у Києві; Славія — Чернігівська земля з центром у Чернігові (можливо, сюди входила і частина Переяславщини); Артанія — Сіверська земля (Сіверія) з центром у «місті Сіверську» (пізнішому Новгороді-Сіверському)⁷⁷.

Поділу докиївської Русі на три зазначені вище частини не суперечать і археологічні матеріали. Так, на місці Києва⁷⁸, Чернігова⁷⁹, Переяслава⁸⁰, Новгорода-Сіверського⁸¹ давні городища відомі вже починаючи з VI—VII ст. Вигідне географічне положення Києва, Чернігова і Новгорода-Сіверського цілком узгоджується із визначенням арабо-перських джерел про Куябу, Славу і Арту. Так, усі названі міста розташовані на великому водному шляху — Десна—Дніпро, на високому правому березі Дніпра (Київ) і Десни (Чернігів, Новгород-Сіверський)⁸². Ал-Істахрі та Ібн Хаукаль повідомляють, що люди з Арти «спускаються по воді для торгівлі» в Київ⁸³. Крім того, перекладаючи уривок з ал-Істахрі, А. Ю. Кримський до виразу «друга їх група, що сидить вище, зветься Славіє» зауважує: «вище по річці»⁸⁴. А це означає, що Слава знаходиться вище по річці від Куяби (Києва).

Про розташування Куяби, Слави і Арти на горах, до того ж укріплених, повідомляє і ал-Ідрісі та інші джерела⁸⁵.

Отже, можна сказати, що історичні, географічні і топографічні дані арабо-перських джерел досить точно визначають на території Східної Європи в IX ст. три великих державних утворення — Куявію, Славію і Артанію, що реально відповідають трьом літописним об'єднанням Русі — Київській, Чернігівській (разом із Переяславом) і Сіверській землям.

ПРИМІТКИ

¹ Найновіше видання текстів арабо-перських джерел про три групи русів див.: А. П. Новосельцев. Восточные источники о трех группах руссов.— Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, стор. 411—414. А. П. Новосельцев наводить переклади уривків із творів ал-Істахрі, Ібн Хаукаля, ал-Саваджі, ал-Ідрісі, а також із перської географії «Худуд ал-Алам».

² Написання Арта (Орта), Артанія (Ортанія) подаємо за читанням А. Ю. Кримського (див.: Центральна наукова бібліотека (ЦНБ) АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 71, арк. 6—7), який здійснив свій переклад, як і А. П. Новосельцев (Вказ. праця, стор. 411), за виданням М. Я. де Гюе (Bibliotheca geographorum arabicorum, M. J. de Goeje, t. 1, Лейден, 1870, стор. 225—226), що є найкращим критичним текстом книги ал-Істахрі. А. П. Новосельцев, без вагомих на те підстав, допускає в читанні цього слова (Арса замість Арта) явні натяжки, вважаючи форму на тверде російське Т — Артанія, Арта — в тексті ал-Істахрі, Ібн Хаукаля та ал-Ідрісі помилкою, перекрученням (див.: А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 418). Арту, Артанію в тексті ал-Істахрі (за виданням І. Мьоллера) вичитує і А. Я. Гаркаві (Сказания мусульманских писателей о* славянах и русских. СПб., 1870, стор. 193), а В. Ф. Мінорський за одним рукописом ал-Істахрі (в колекції ehester Beatty) теж вказує на Арту (В. Ф. Мінорский. История Ширвана и Дербенда X—XI вв. М., 1963, стор. 149).

³ А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 411.

⁴ Повідомлення про три групи русів, зважаючи на їх важливе значення для висвітлення історії Русі, стали об'єктом багатьох досліджень: В. А. Пархоменко. Три центра Руси.— Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии наук, т. XVIII, кн. 2. СПб., 1913, стор. 79—87; С. Н. Быковский. К вопросу о трех древнейших центрах Руси.— Труды Вятского педагогического института, вып. VI. Вятка, 1928; В. В. Мавродин. Образование древнерусского государства. Л., 1945, стор. 204—205; А. А. Монгайт. К вопросу о трех центрах древней Руси.— КСИИМК-вып. 16. М.—Л., 1947, стор. 103—112; Б. Н. Заходер. Каспийский свод сведений о Восточной Европе, т. II. М., 1967, стор. 101—103; А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 408—419.

⁵ А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 415, 419.

⁶ Куяба — в ал-Істахрі, Ібн Хаукаля, ал-Ідрісі (А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 411—413); Куйаа — в «Худуд ал-Алам»; Куаана — у ал-Саваджі; Кукіана — у ал-Ідрісі (рук. ДПБ) (там же, стор. 412—413); Куіаб — у Джайгані (А. Я. Гаркаві. Древнейшее арабское известие с Киева.— Труды III археологического съезда, т. I. К., 1878, стор. 347); Кіава.— в Ібн Фадлана (А. П. Ковалевский. О степени достоверности Ибн Фадлана.—ИЗ. М., 1950, т. 35, стор. 273). Про різні назви Києва в арабській географічній літературі див. статті: Ф. К. Брун. О разных названиях Киева в прежнее время.— Труды III Археологического съезда, т. I, К., 1878, стор. 289—296; В. М. Бейліс. Про назву Києва в арабських географів X ст. та спроби їх тлумачення в історичній літературі.—УІЖ, 1950, № 1, стор. 81—86; І. Самойловський. Стародавні назви Києва.— «Україна», 1958, №6, стор. 16.

⁷ Б. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь.—ВДИ, 1939, №1, стор. 336; Б. Д. Греков. Политическая и культурно-историческая роль Киева. М., 1944, стор. 7; А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М., 1951, стор. 200; А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 415—419, та ін.

⁸ А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 416.

⁹ В. М. Бейліс. Вказ. праця, стор. 85; А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 416.

¹⁰ Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio. Bonnae, 1840, стор. 75.

¹ Ioannes Cinnamus. Historiarum. Bonnae, 1836, стор. 380.

² Хрестоматія латинських текстів середньовікових авторів, т. I. М., 1956, стор. 59.

³ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874, стор. 3.

⁴ Хрестоматія латинських текстів середньовікових авторів, т. I, стор. 110.

- ^б А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 416.
- ^в Там же, прим. 255.
- ^г Так в ал-Істахрі, Ібн Хаукаля, ал-Ідрісі (у «Нузхат ал-муштак») (А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 411—414).
- ¹⁸ Так в ал-Ідрісі. В Ібн Хаукаля — Салау, в «Худуд ал-Алам»—Слаа, в ал-Ідрісі (рук. ДПБ) Сілак (А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 412—414).
- ^д В. Пархоменко. Вказ. праця, стор. 79; Б. Д. Греков. Вказ. праця, стор. 8; В. В. Мавродин. Вказ. праця, стор. 204; А. М. Карасик. К вопросу о третьем центре древней Руси.—ИЗ, т. 35, М., 1950, стор. 204; А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 416—417.
- ^е Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории. М., 1954, стор. 27; Иоганн. Три свидетельства о государстве Руси (IX—X вв.).—История СССР с древнейших времен, т. I, М., 1966, стор. 485.
- ^ж Див. примітку 2. Для Артанії (Арсанії), Арти (Арси) в арабо-перській літературі засвідчено ще такі варіанти: Аусані (А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 413); Артаб (А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 412), Арба, Уртаб (В. Ф. Минорский. Вказ. праця, стор. 149); Артан (Б. А. Рыбаков. Русские земли по карте Идриси 1154 г.—КСИИМК, вып. 43, М., 1952, стор. 41—43) і т. д.
- ^з А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 417.
- ^и Найповніше зведення цих здогадів в історичній літературі в свій час дали А. М. Карасик, О. Л. Монгайт, А. П. Новосельцев (А. М. Карасик. Вказ. праця, стор. 304—305; А. Л. Монгайт. Вказ. праця, стор. 103—113; А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 417—419). Див. ще: А. И. Соболевский. «Третье» русское племя.—Доклады АН СССР, 1929, № 4, стор. 57; А. Л. Монгайт. Из истории расселения в бассейне среднего течения Оки в I тысячелетии н. э.—СА, 1953, т. XVIII, стор. 174—176; П. П. Толочко. Артанія.—РЕИУ, т. I, К., 1969, стор. 75.
- ^к Про А. Ю. Кримського як історика і орієнталіста див.: И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. М., 1951, стор. 168—172; К. І. Гурницький. Кримський як історик. К., 1971; І. К. Білодід. Творчий подвиг ученого.—А. Ю. Кримський. Твори в п'яти томах, т. I, К., 1972, стор. 5—17.
- ^л ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 71, арк. 1—15.
- ^м Див. рукописи А. Ю. Кримського «Найдавніша історія...» (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 25 175, 25 536, 25 576) та «Хазари» (там же, ф. 1, № 25 493, 25 495, 25 500).
- ^н О. Л. Шахматов, А. Г. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI—XVIII віків. К., 1924, стор. 131—134. До перекладених уривків про слов'ян і русів (з Ібн Хордадбеха, ад-Дінавері, Ібн Русте, Ібн Фадлана, ал-Мас'уді, ал-Істахрі, Овфія) ученим подано змістовні та оригінальні тлумачення. Зауважимо, що до понять «рус» і «слов'янин» у названій статті А. Ю. Кримський підходив іноді з позицій літописної версії про закликання варягів на Русь (там же, стор. 131, 133), яку в дальшій своїй роботі, ґрунтуючись на фактичному матеріалі з арабо-перських письменників IX—X ст., сам же й заперечував.
- ^о «Восток», 1925, кн. 5, стор. 269.
- ^п Рукопис (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 71, арк. 1—15) разом із машинописною копією (ф. 1, № 25 460, арк. 1—18) мають назву «Деякі русько-слов'янські слова та ймення в арабських і перських істориків і географів IX—X вв.».
- ^р ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 71, арк. 5; ф. 1, № 25 460, арк. 6.
- ^с Так за ал-Ідрісі (див.: А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 413). В тексті Ібн Хаукаля — Салау (там же, стор. 412). В перекладі А. Ю. Кримського в даному місці пропуск. У примітці А. Ю. Кримський дає таке пояснення: «Не можна відчитати, де саме іменно. Нижче побачимо, що є звітка про Чернігів» (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 71, арк. 7, прим. 3). У тексті ал-Істахрі, за перекладом А. П. Новосельцева, теж є пропуск назви міста («І найбільш віддалена група ас-Славій») (А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 411).
- ^т ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 71, арк. 6—8; ф. 1, № 25 460, арк. 6—8.

- ³³ ЦНБ АК УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 71, арк. 7, прим. 1.
- ³⁴ Пор в А. П. Новосельцева: «Часто, коли в літературі розглядається дане джерело, говорять про три «центри» або «племена» русів. Ні про які «центри» в оригіналі всіх варіантів нема мови. В арабських версіях всюди стоїть слово «сынф»..., що можна перекласти як вид, група, клас, категорія. В перських перекладах замість слова «сынф» стоїть його перський синонім «горух» — група, вид. Але нічого схожого на «центр» ми не знаходимо» (А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 414—415). Слово «сынф» і «горух» А. П. Новосельцев всюди перекладає словом «група» (там же, стор. 411—414).
- ³⁵ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 71, арк. 4, 7, 10; ф. 1, № 25 460, арк. 4, 8, 12, 13.
- ³⁶ Там же, ф. 36, № 71, арк. 10.
- ³⁷ Там же, ф. 36, № 71, арк. 10, прим. 2.
- ³⁸ А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 412.
- ³⁹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 71, арк. 7.
- ⁴⁰ Передусім А. Ю. Кримський дає чітке пояснення самої назви Арта. Це слово, зауважує він, можна читати і як «Орта», і як «Ирта». В ньому «доводиться підозрівати город у староруському розумінні — кріпость». «Орта» — значить середина, осередок (зокрема, військовий), подібно до слова «Орда», що значить «володарева резиденція» або «ханська ставка» (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 71, арк. 7; ф. 1, № 25 460, арк. 8—9, прим. 4). А звідси виходить, що за арабськими і перськими джерелами має бути Орта, Ирта, Арта, а не Арса, як вказують сучасні дослідники (див.: В. М. Бейліс Вказ. праця, стор. 83; А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 418).
- ⁴¹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 71, арк. 8—9; ф. 1, № 25 460, арк. 10—11.
- ⁴² Там же, ф. 36, № 19, арк. 42.
- ⁴³ Там же, ф. 36, № 19, арк. 1+42-h1 нenum.
- ⁴⁴ Там же, ф. 36, № 19, арк. 1; див. також ф. 1, № 25 460, арк. 9.
- ⁴⁵ Там же, ф. 36, № 19, арк. 3—39.
- ⁴⁶ Там же, ф. 36, № 19, арк. 3—4.
- ⁴⁷ Там же, ф. 36, № 19, арк. 12.
- ⁴⁸ Там же, ф. 36, № 19, арк. 12—13.
- ⁴⁹ Там же, ф. 36, № 19, арк. 25—26, 37.
- ⁵⁰ Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950, стор. 47. Див. ще: М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962, стор. 426.
- ⁵¹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 19, арк. 37.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ История СССР с древнейших времен до наших дней, т. I. М., 1961, стор. 426 — 437.
- ⁵⁴ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 19, арк. 34.
- ⁵⁵ Там же, ф. 36, № 19, арк. 8.
- ⁵⁶ Там же, ф. 36, № 19, арк. 6—20.
- ⁵⁷ Там же, ф. 36, № 71, арк. 8.
- ⁵⁸ Про ал-Балхі як джерело для «Еджаиб» див. названий опис: ф. 36, № 71, арк. 7, 22, 25.
- ⁵⁹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 71, арк. 8.
- ⁶⁰ Там же, ф. 36, № 71, арк. 8—9; ф. 1, № 25 460, арк. 10—11.
- ⁶¹ Там же, ф. 36, № 71, арк. 10—11.
- ⁶² Там же, ф. 36, № 71, арк. 7.
- ⁶³ Там же, ф. 36, № 71, арк. 10.
- ⁶⁴ Там же, ф. 36, № 71, арк. 11; ф. 1, № 25 400, арк. 13.
- ⁶⁵ А. П. Ковалевский. О степени достоверности Ибн Фадлана.— ИЗ, т. 35, М., 1950, стор. 273; його ж. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарий. Харьков, 1956, стор. 153, 284. Ще один перський переповідач Ібн Фадлана Амін Разі в творі «Сім кліматів» (вже XVI ст.)

теж називає три міста русів: резиденцію царя їх — Кіаву та два інші знамениті і відомі міста — Черніг та Харк (А. П. Ковалевский. Книга Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг., стор. 155).

⁶⁶ Вважаємо, що правильними можуть бути форми «Севрск» і «Северск» (Северск), подібно до багатьох інших міст на Русі на *-ск, -еск*, що і засвідчує літопис (на Десні — Сновск (Сновеск), Брянск (Брянеск), на Пслі — Чечереск, Пропошеск; на Дніпрі — Смоленск (Смолнеск, Смольнськ, Смоленеск); на Двіні — Полтеск (Пльтеск), а також: Видбеск (Витебск), Курск (Куреск), Торческ, Божск, Любеск, Можаск і т. д.). Див.: «А се имена всім градом руским, далним и ближним». — Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950, стор. 475—477; Указатель к восьми томам Полного собрания русских летописей. Отдел второй. Указатель географический. СПб., 1907.

⁶⁷ Повесть временных лет, ч. 1, стор. 24.

⁶⁸ Там же, стор. 36.

⁶⁹ Деякі історики вбачають у арабо-персів і більш ранні часи, що дає можливість пов'язувати відомості про три групи русів з антськими старожитностями, а Артанію, Арту ототожнювати з антами візантійських джерел. Див.: L. N i d e g l e, Slované starozitnosti, т. II, ч. I. Прага, 1906, стор. 267—271; Б. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь.—ВДИ, 1939, Ко 1, стор. 336-337.

⁷⁰ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М., 1951, стор. 28—29.

⁷¹ Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории. М, 1964, стор. 25. Розкриття поняття Русі (Руської землі) як первісного ядра давньоруської народності знаходимо і в інших працях Б. О. Рибаківа: Проблема образования древнерусской народности.—ВИ, 1952, № 9, стор. 50—62; Древние русы.—СА, т. XVII, М., 1953, стор. 34—36; Три свидетельства о государстве Руси (IX—X вв.), стор. 483—484.

⁷² Недарма Бг О. Рибаківа головні міста трьох груп русів шукав саме в Лісостеповій Русі (Київ, Переяслав, Чернігів).—Б. А. Рыбаков. Проблема образования древнерусской народности.—ВИ, 1952, № 9, стор. 62.

⁷³ Б. А. Рыбаков. Поляне и северяне (к вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре).—СЭ, 1947, VI—VII, стор. 95 і далі; А. Н. Насонов. Вказ. праця, стор. 16, 28.

⁷⁴ Б. А. Рыбаков. Поляне и северяне..., стор. 86.

⁷⁵ Повесть временных лет, ч. 1, стор. 14.

⁷⁶ Б. А. Рыбаков. Поляне и северяне..., стор. 101.

⁷⁷ Див. карту 9 до статті Б. О. Рибаківа «Поляне и северяне», стор. 105.

⁷⁸ Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р.—Археологія, т. 1. 1947, стор. 147—149; М. К. Каргер. Древний Киев, -г. I. М.—Л., 1958, стор. 92—105; П. П. Толочко. Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1970, стор. 42—55; його ж. Раскопки древнего Киева.—Декоративное искусство СССР, 1972, № 1 (170), стор. 54—55.

⁷⁹ Д. Я. Самоквасов. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV археологического съезда. М, 1916, стор. 3—7; Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова.—МИА, № 11. М.—Л., 1949, стор. 10; В. А. Богусевіч. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр.—АП, т. V. К., 1955, стор. 5—11.

⁸⁰ Д. Я. Самоквасов. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. М., 1908, стор. 44; М. І. Сікорський, Д. Т. Швидкий. На землі Переяславській. К., 1971, стор. 22—25.

⁸¹ Д. Я. Самоквасов. Северянская земля и северяне, стор. 39, 109; П. Н. Третьяков. У истоков древнерусской народности. Л., 1970, стор. 27, 54, 56.

⁸² Про географічне положення названих міст див.: Повесть временных лет, т. 1, стор. 13; П. Л. Голочко. Исторична топографія стародавнього Києва, стор. 35—42 та ін.; Чернігівщина. Путівник. К., 1962, стор. 13, 165; Г. Н. Логвін. Чернігов. Новгород-Северський. Глухов. Путивль. М., 1965, стор. 11, 127—129; 131; Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. VI. Чернігов, 1874, стор. 1.

⁸³ А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 411—412.

⁸⁴ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 36, № 71, арк. 7, прим. 2.

⁸⁵ А. П. Новосельцев. Вказ. праця, стор. 413—414.